

НАСРУЛЛАЕВ Нейматулло Ҳикматуллаевич,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ислом тарихи ва манбаишунослиги IRCICA
кафедраси доценти,
тарих фанлари доктори (DSc)

МАНТИҚ ИЛМИНИНГ ФАН СИФАТИДА ЗАРУРАТИ

THE NECESSITY OF LOGIC AS A SCIENCE

НЕОБХОДИМОСТЬ ЛОГИКИ КАК НАУЧНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

Annotatsiya. Mazkur maqolada mantiq ilmining shakllanishi va uning islom dunyosida tutgan o'рни tahlil qilinadi. Mantiq to'g'ri fikr yuritish qonun-qoidalarini o'rganadigan ilm sohasi sifatida qadimgi yunon faylasufi Aristoteldan boshlab rivojlantirilgan bo'lsa-da, Abbosiylar davrida musulmon olimlari tomonidan keng o'rganilib, ilmiy tizimga solingan. Maqolada Abo Nasr Forobiy, Ibn Sino, Imom G'azzoliy, Ibn Rushd kabi mashhur mutafakkirlarning mantiq ilmi haqidagi qarashlari va asarlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Ubaydulloh ibn Mas'udning "Ta'dilul-ulum" asarida mantiq ilmi bo'yicha ilgari surilgan nazariyalar o'rganiladi.

Kalit so'zlar: mantiq, Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, Imom G'azzoliy, Ibn Rushd, Ta'dilul-ulum, ilmiy metod, falsafa, kalom, musulmon olimlari.

Abstract. This article analyzes the formation of logic as a discipline and its role in the Islamic world. Although logic, as a field that studies the rules of correct reasoning, was initially developed by the ancient Greek philosopher Aristotle, it was extensively studied and systematized by Muslim scholars during the Abbasid period. The article examines the views and works of prominent thinkers such as Abu Nasr al-Farabi, Ibn Sina, Imam al-Ghazali, and Ibn Rushd on logic. Additionally, it explores the theories on logic presented in Ubaydullah ibn Mas'ud's work Ta'dil al-'Ulum.

Keywords: logic, Aristotle, al-Farabi, Ibn Sina, Imam al-Ghazali, Ibn Rushd, Ta'dil al-'Ulum, scientific method, philosophy, Kalam, Muslim scholars.

Аннотация. В данной статье анализируется становление науки логики и её роль в исламском мире. Хотя логика как дисциплина, изучающая законы правильного мышления, была изначально разработана древнегреческим философом Аристотелем, в эпоху Аббасидов она была глубоко

изучена и систематизирована мусульманскими учёными. В статье рассматриваются взгляды и труды таких выдающихся мыслителей, как Абу Наср аль-Фараби, Ибн Сина, имам аль-Газали и Ибн Рушд, на науку логики. Кроме того, исследуются теории, изложенные в труде Ubaydulloha ibn Mas'uda «Ta'dil al-ulum».

Ключевые слова: логика, Аристотель, аль-Фараби, Ибн Сина, имам аль-Газали, Ибн Рушд, Та'дил аль-улум, научный метод, философия, калам, мусульманские учёные.

КИРИШ

Инсон фикри гоҳида тўғри, гоҳида нотўғри бўлади. Шундай экан, тўғри фикрдан нотўғрисини ажратадиган қонун-қоидага зарурат туғилади. Бу масалани ҳал этишда бизга “Мантиқ илми” ёрдамчи бўлади. Мантиқ бу – тўғри фикрлаш, мулоҳаза юритиш, тафаккур қилишнинг қонун-қоидалари ҳақидаги фандир. Аввалги мутакаллимлар бир нарсани сўзласалар уни жамлаб ёки майдалаб гапирар эдилар. Гапиришда на бирор бир усул ва на мантиқ қоидалари ишланмаган эди. Бу ҳолат Юнон олими Арасту (мелоддан олдин 384-322 йиллар)га қадар давом этди.

Мантиқ илмининг шаклланиши ва тарихий илдиэлари ҳақида

Ислом дунёсида баъзан мантиқ илмига, унинг бошқа илмларда тўғри фикр юритиш учун бир восита ва ўлчов эканлигини назарда тутган ҳолда “илми мезон” номи берилган. “Мантиқ”нинг – илмлар тарозуси, илмлар ўлчови, далилланиш илми, фикрлаш қонуни деган атамалари мавжуд. Демак, бирор нарса атамаларининг кўп бўлиши унинг шарафини нечоғлиқ баландлигидан хабар беради.

“Мантиқ” сўзи луғатда арабча «нутқ қилмоқ» феълидан олинган бўлиб фанга нисбатан еса «Фикрлаш» маъноси қўйилган, зеро нутқ қилишнинг аввалги асосида фикр юритмоқ ётади.

IX-аср бошларидан илм-фанлар бўйича ёзилган ақлий услубларга таяниб ёзилган илк таржима асрлар тасниф этила бошланди. Аббосийлар даврининг илк палласида юнонча китоб рисоалар араб тилига ўгирилиши эътиборидан мусулмон олами биринчи марта “Мантиқ” фани билан танишди. Абдуллох ибн Мукоффаъ Арастунинг мантиққа доир китобларини илк бор таржима қилди.

“Мантиқ” илмининг таърифлари ҳақида

Мантиқ илмини улуғ аллома Абу Наср Форобий “илмларнинг раиси” деб таърифлаган бўлса, шайхур раис Абу Али ибн Сино эса “илмларнинг ходими”, деб номлаган. Хужжатул ислом Имом Ғаззолий: “Ким мантиқ илмини билмаса, унинг илмига асло ишонч йўқдир”, деганлар. Имом Тафтазоний, Асируддин Абҳарий каби атоқли олимларимиз эса, илм йўлига кирган талабалар учун уни билиш вожиб бўлади деганлар. Дарҳақиқат, ислом олимларининг ёзган машҳур асарларига диққат қилсак, уларнинг мантиқ қоидалари асосида ёзилгани маълум бўлади.

Мантиқ илми борасида кўплаб таърифлар айтилган бўлиб қуйида биз уларнинг баъзиларини келтириб ўтамиз:

1. Мантиқ – қонунлар мажмуаси бўлиб, уларга риоя қилиш инсон зеҳнини хато фикрлашдан сақлайди;

2. Мантиқ – унга кўра далил ва таърифлар ҳолатлари ўрганилади;

3. Мантиқ – ишончли илми ишончсизидан ажратадиган қоида

4. Мантиқ – бу гўёки тарози ёки ўлчов асбоби, у билан илмлар ўлчанади.

Юқорида зикр қилинган таърифлар мувофиқлаштирилса, “мантиқ илми бирор нарсанинг таърифини айтишда ёки бир нарсани исботлашда хатолардан зеҳинни сақлаш” бўлади. Шунингдек, мантиқ сўзларда қоида калимаси бўлиб хизмат қилади. Қоида калимасидан кўзланган мақсад эса, назарий машғулот учун қурол вазифасини ўтайди.

Мантиқ илми бўйича дастлаб етишиб чиққан “мантиқийлар”

Мантиқ борасида кўзга кўринган мусулмон олимлари қаторига Абу Бишр Матто бин Юнус, Абу Наср Форобий (ваф.951) “Уйунул-масоит”, Яхё бин Одий, Ибн Сино (ваф.1037) “Китобуш-шифо”, Абу Райҳон Беруний, Умар Ҳайём, Абу Ҳомид Ғаззолий (ваф.111), Ибн Рушд, Имом Розий (ваф.925), Жалолиддин Румий, Журжоний, Мулла Фанон, Убайдуллоҳ ибн Масъуд, Саъдуддин Тафтазоний, Алишер Навоий каби ва бошқа алломалар қиради.

Абу Наср Форобий ўзининг “Уйунул-масоит” номли асарида мантиқ мавзусида сўз юритиб, мантиқ илмининг сезги аъзолари билан англашган, аммо таърифга сиғмайдиган тушунчаларга таянишини илгари сурган эди. Бу қараш Ибн Сино томонидан ривожлантирилди.

Мантиқ масалаларининг ривожланишида Форобий хизматлари алоҳида ўрин тутди. Унинг юнон файласуфлари асарларига ёзган шарҳлари ўрта аср мантиқ фанига қўшган ҳисса катта бўлди. Форобийнинг қатор шарҳлари Арастунинг асарларига бағишланган.

Абу Наср Форобийнинг мантиқ соҳасидаги ишларини турли илм жабҳаларида қатор асарлар яратган, ўз даврининг дунёга машҳур мавсуъий олими Абу Али ибн Синодир. У фалсафа ва мантиққа оид бир неча асарлар яратган. Айниқса, унинг мантиқ масалаларини қамраб олган “Китобуш-шифо” (Шифо китоби), “Китобун-нажот” (Нажот китоби), “Ал-Мухтасарул-Авсот” (Ўртача мухтасар), “Китобул-ишорот” (Ишоралар китоби) ва бошқа асарлари кенг тарқалиб улгурди.

Абу Наср ал-Форобий мантиқ “тафаккур ҳақидаги илм бўлиб, ёзма ёки оғзаки нутқда ўз аксини топади”, дейиш билан бирга Арастунинг тафаккур ва тил, мантиқ ва грамматика орасида боғлиқлик ғоясини ўз асарида акс эттирди [5:3-4]. Кейинчалик ушбу ғоялар Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий томонидан янада ривожлантирилди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ҳар қандай тафаккур, илмий билимнинг зарурий ибтидоси сифатида акс этган мантиқ масалаларини ҳам ўрганди. Хоразмий мантиқнинг роли ва масалалари ҳақида фикр юритиб, мантиқ на назарий, на амалий илмларга кирмасдан, балки алоҳида, қандайдир учинчи қисмни ташкил этади, деган нуқтаи назарни илгари суради, бу Ибн Синонинг услубига айнан мос тушади.

Мусулмон дунёсида фалсафа ва мантиқ соҳасида катта хизматлар қилган олимлардан яна бири Абдул Валид Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Рушддир. «Арасту тадқиқини Форобий мантиқи билан солиштириш», «Мантиқ масаларига оид» ва бошқа асарлар муаллифи Ибн Рушд Арастунинг энг яқин издошларидан ҳисобланади.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий маънони англаш ва сўзлар маъноси масаласи мантиққа тегишли бўлмай, кўпроқ амалиётга тааллуқли эканлигини зикр этган. Бироқ иборалар, маънолар ва тушунчалар ҳақидаги масала Арасту томонидан етарли даражада ишлангани учун, Шарқ олимлари бу масалани кўриб ўтишни Арасту «Категориялар»ининг кириш қисмига қўшишни лозим топдилар.

Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “Таъдидул улум” асарида мантикка оид масалалар

Убайдуллоҳ ибн Масъуд Садруш-шарианинг калом илмига оид машҳур асари “Таъдидул улум”нинг дастлабки бўлими мантик илмига тегишли бўлиб, унинг мантик илми бўйича ҳам етук олимлардан эканига далолат қилади. Зотан, калом, фалсафа ва усули фикҳ соҳаларига оид асар таълиф этган олимнинг мантик илмига кириб бормаслиги, бу илмда сўз соҳиби бўлмаслиги мумкин эмас [1:18-20]. Садруш-шариа фикҳий тушунча ва масалаларни тушунтиришда баъзан мантик ва фалсафадан фойдаланиш билан ҳам аввал тажрибада қўлланмаган бир йўлни танлай билди.

Айниқса, бобоси Бурҳонуш-шарианинг фикҳни ўрганишга ёрдам беради “Викоя” асари шарҳида қўлланилган хусусиятлар унинг “Тавзиҳ” асарида ҳам ўз ифодасини топган. Садруш-шариа “Тавзиҳ”нинг бир бўлими бўлган “Тўрт муқаддима”даги мавзулар диққатга сазовор шаклда мантикий тушунча силсиласини бино қилган. Бу тушунчаларнинг мантикий боғимиға кўра, инсон ўз ирода ва ихтиёрига кўра қилган ишларига масъул. Бу ишлар илоҳий ирода томонидан эмас, фақат банданинг иродаси жиҳатидан ҳусн ва кубуҳ деган икки қисмга ажратилади. Фикҳни анализ ва синтез қилишда Аристотель мантиқини татбиқ этган Садруш-шариа ўзаро аҳдларда, туйғулардан келиб чиққан ишлардан иборат ижоб ва қабулнинг бир-бирига ҳукмий боғлиқлигидан бошлаб илгари мавжуд бўлмаган шаръий бир маъно ўртага чиққанини ифода этади [2:34]. Унга кўра, савдо аҳдида сотилган нарсаси мулкياتининг қўлга киритилиши бу шаръий маънонинг бир натижасидир. “Савдо” дейилган шаръий маъно эса ижоб ва қабул орқали иккисини боғлаб турган ҳукмий алоқанинг бирлашувидан юзага келади [3:417].

Аристотельнинг тўрт сабабини (фоил иллат, моддий иллат, сури иллат ва ғойи иллат) фикҳнинг байъ аҳдида татбиқ этган Садруш-шариа, илгари мавжуд бўлмаган ва турли сабабларни ўртага қўйган шундай бир аҳднинг тўрт илллати мавжуд эканини ифода этади: жумладан, фоил иллат – аҳд тузганлар; моддий иллат – ижоб ва қабул; сури иллат – ижоб ва шариа тан олган алоқа; ғойи иллат – ҳар бир аҳдга оид хусусий маслаҳатлар [4:3-4].

“Таъдидул-улум”¹ асарини аввал Тошкўпризода Садруш-шариага нисбат берган [6:170]. Убайдуллоҳ ибн Масъуд “Таъдидул-улум”нинг сўнггида мантик, ахлоқ, фалсафа, тасаввуф ва ҳайъат каби бир неча ақлий билимларга ўрин ажратган ва китобини “Фотиҳа” сурасининг оятлари саноғи билан боғлиқ етти бўлимга тақсимлаган. “Шарҳ Таъдидул-улум фил калом” мужассам этган етти бўлимининг номлари қуйидагича:

Биринчи таъдил: Вужуд, моҳият ва у билан боғлиқ масалалар

Иккинчи таъдил: Аллоҳнинг борлиги ва сифатлари

Учинчи таъдил: Жавҳар ва у билан боғлиқ масалалар

Тўртинчи таъдил: Араз ва у билан боғлиқ масалалар

Бешинчи таъдил: Охират ва унга оид масалалар

Олтинчи таъдил: Иймон ва у билан боғлиқ масалалар

Еттинчи таъдил: Нубувват ва унга оид масалалар

Асардаги мавзуларнинг кетма-кетлигига бўйича калом масалаларини қамраб олганини кўрамиз. Котиб Чалабийга кўра: “Таъдидул-улум” мантик ва каломдан иборат икки қисмдан таркиб топган [8:54]. Зеро, Садруш-шариа бу асарда “мантик”, “калом” ва “ҳайъат” илмларини таъдил этиб, бошқа илмларни кўшишга умри етмади. Вафоти сабабли ниҳоясига етмай қолган бу асар ана шу уч қисм мантик, калом ва ҳайъат илмлари билан чекланиб қолиб, қолган ахлоқ, фалсафа ва тасаввуфга оид қатор мавзуларга келиб тугатилган. Муаллиф “Таъдидул-улум”да ақлий илмларни изоҳлаб, кейин бу китобнинг ҳар бир қисмини шарҳлаган.

Садруш-шариа турли соҳалардаги каби фалсафада ҳам теран олимдир. Зеро, у талабаларига Ибн Сино (ваф.428/1037)нинг “ал-Ишорот” китобидан таълим берарди. Асарни ўқитар экан, шориҳларининг баъзи қарашларини рад этиб, ўз қарашларини келтирар эди. Садруш-шариа “Таъдидул-улум”да Ибн Сино ва Носириддин Тусий баъзи қарашларини танқид этади.

¹ Ушбу асарнинг нусхаларидан бири Туркиянинг Истанбул шаҳридаги “Текенли ўғли кутубхонаси”да инв.№708 рақами билан сақланиб келинади.

Энг қизиғи, “Таъдилул-улум”га муаллифнинг ўзи шарҳ ёзиб, уни “Шарҳи Таъдилул-улум” деб номлади. “Тавзих”да мутакаллимлар орқали усули фикҳ ва мантиқ илмига оид бўлган “ҳад (таним), таъриф” тушунчаси ва билим моҳиятига тўхталади. Абу Ҳомид Ғаззолий “Ал-Мустасфа” асарининг кириш қисмидан ўрин олган бу масалаларга Садруш-шариа ҳам қисқача тўхталган. Унингча, усули фикҳнинг бир неча мавзуси мантиқ мавзуси бўлган тасдиқот ва тасаввуротлар билан боғлиқ [9].

Садруш-шариагача ўтган ҳанафий фақиҳларнинг асарларида мавзулар таснифи ва услубида ўхшашликлар кузатилган бўлса, Садруш-шариа улардан фарқли баъзи изланишларга диққат қаратди. Бу борада унинг мутакаллимлар усулига яқинлашгани сезилиб туради. Бу фарқли жиҳатлар Садруш-шарианинг калом, мантиқ ва тил мавзуларидаги изланишлари Розий ва Ибнул Ҳожибнинг таъсирида келиб чиққанини келтириш мумкин.

Далолатлар. Усули фикҳнинг асл манбаларидан насслар (Қуръон ва суннат) га далолат этган лафзлардан ҳукм олишда мужтаҳидлар томонидан бир қанча қоидалар ишлаб чиқилган. Бу қоидалар атрофида тўпланган усул тортишмалари хануз давом этиб келмоқда. Қуръон ва суннат лафзларининг маъно ва ҳукмга далолати хусусида мазҳабларнинг ёндашувлари, қабул қилганлари усулга боғлиқ ўлароқ фарқлиликка дуч келади.

Садруш шариа ҳанафий машойихининг лафзлари маънога далолати шакл эътиборига кўра, *иборанинг далолати* (Ад-далолату бил-ибора), *ишоратнинг далолати* (Ад-далолату бил ишора), *далолатнинг далолати* (Ад-далолату бид далола) ва *иктизанинг далолати* (Ад-далолату бил иктиза) шаклида тўрт қисмга бўлинган. Бу тўртлик далолат шаклининг, классик мантиқ лафзи вазъи далолатининг уч туридан бирига қарши келганини, унинг ташқарисида бир далолат шаклининг бўлмаганини билдиради.

Садруш-шариа машойихнинг ибораларни таъриф этганини келтириб далолатини: *“иштиёқ этилган маънога уч тур далолатдан (лафзнинг мавзуси, жузъи ва лозими) кабилар билан далолат этган лафзлар”*, ишоратнинг далолати эса: *“ўзи учун иштиёқ этилмаса ҳатто лафзнинг уч турдан (лафзнинг мавзуси,*

жузъи ва лозими) бирига далолатидир” шаклида таъриф этиб, ўзининг изоҳларида қайд этади.

Мантиқ илми, унга тамал тоши қўйилган қадимги даврдан эътиборан то бугунги кунимизга қадар Шарқ олимлари томонидан ҳам, Ғарб олимлари томонидан ҳам муттасил тадқиқ қилинди ва унинг «янги давр методологик мантиғи», «формал мантиқ», «символик мантиқ» каби йўналишларига ҳам асос солиниб ривожлантирилди.

Мантиқ илми билан шуғулланиш керакми?

Ҳаром – бу ҳукумни Ибн Солаҳ ва Имом Нававий (р.а)лар айтишган. Улар наздида мантиқ фани ақидага зид келувчи фалсафага кириш эшиги ҳисобланади. “Ҳаромга элитувчи нарсанинг ўзи ҳам ҳаром” деган далилга кўра, мантиқ фанига ушбу ҳукумни беришган.

Рухсат – бу Имом Абу Ҳомид Ғаззолий (р.а)нинг гаплари ҳисобланади. Фақиҳ мантиқ фанини чуқур таҳлил қилиб, “ у кишининг тўғри фикрлашига ёрдам берувчи тизимдир. Ким мантиқни билмаса унинг илмига ишонч йўқ” деб айтганлар.

Баъзи шартларга кўра рухсат – бу фан билан фақатгина ўткир зеҳинли, Қуръон ва Суннатни яхши биладиган, ақидада саҳиҳ ва ғайри саҳиҳни тўғри ажрата оладиган киши учунгина рухсат.

Инсон ҳаёти давомида оладиган илми икки йўналиш орқали ҳосил бўлиши мумкин. Биринчиси: бир нарсани умуман билмайди ва уни тасаввурига ҳам келтира олмайди, унга мана шу биргина нарса маъносини англатиш учун «таъриф» керак бўлади. Таърифни эшитиб, мушоҳада қилади ва у орқали аввал билмаган нарсаси борасида илм ҳосил бўлади.

Иккинчиси: бирор нарсадан хабар берган жумлага дуч келади ва ўша гапни тасдиқлаш ёки ишонмаслида тараддудга тушади яъни уни тўғри ё нотўғри эканини билмайди. Шунда унга “далил” керак бўлади. Далилга эга бўлгач унга суяниб, аввалги билмсизигини кетказди ва ўша жумлага нисбатан тўғри ёки нотўғри деб ҳукум қила олади.

Шундай экан “таъриф ва далил”га эҳтиёж сезадиган ҳар қандай фан мантиқдан фойдаланиши мумкин. Зеро, унинг асослари турли эътиқод ёки мойилликлардан холи бўлиб, фақат ақлий ҳақиқатларга суянади.

Мантиқ фанини худди математикага ўхшатиш мумкин. Чунки, ҳисоб амалётлари ва сонлар барча учун бирдек хизмат қилгани учун мусулмон олимлари уни шарий ҳукумлар хусусан, меърос илми масалаларида кенг фойдаланалар. Демак, мантиқ фанидаги таъриф ва далилга қўйилган ақлий қонунларини ислом билимларида ҳам қўллаш мумкин.

Имом Ғаззолий (р.а) Ислом илмлари ва мантиқ орасини ўзаро мувофақлаштириб, мантиқ илмини Юнонларнинг метафизик тасаввуридан эмаслигини биринчилар қатори айтиб ўтди. Фақиҳ бу илм обрўсини кўтариб, “Кимки мантиқ илмини билмай уни ихота қилмайдиган бўлса, унинг бошқа илмларига ҳам ишонч йўқдир” дейди. Ва мантиқ илмини ўзининг усулу-л-фикҳ китобида кенг қўллайди, лекин шу билан бирга дастлабки мусулмон фалсафачиларининг хатоларини бот-бот таъкидлади ва хатто “Таҳафут-л-фалсафа” яъни “Фалсафанинг қулаши” номли раддия китобини ёзди.

Мантиқ фани ислом илмларини мукаммал ўзлаштиришда муҳим ўрин эгаллайди. Уламолар шаръий илмларни ўрганиш учун баъзи бир илмларни билишни шарт қилганлар. Шарий матнлардан илгари толиби илм билиши шарт қилинган илмларга “Мифтаху-л-улум” (Илмлар калити) дейилади. Бунга араб грамматикаси ҳисобланган сарф ва наҳв илмидан бошланиб балоғат, луғат илми, баҳс ва мунозара ва яна бошқа илмларни айтиб мантиқ фанини ҳам ушбулар қаторига киритишган. Чунки, мантиқ атама ва қоидалари шарий илмларнинг барчасига кириб улгурган. Айниқса ақида ва усулу-л-фикҳ фанида бу фанга эҳтиёж катта ҳисобланади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда фалсафа ва мантиқ фанлари ислом уммати учун фойдали кашфиётлардан бири бўлди. “Мантиқ” илми барча диний ва дунёвий илмлар билан алоқадор ва боғлиқдир. Мантиқ нафақат фикҳ ва унинг асослари (усули фикҳ) ва араб тили билимлари, балки калом ва ақида илмининг ривожига ҳам муҳим рол ўйнади. Ҳадис билимлари ва истилоҳларига оид фанлар ҳам мантикий қарашлардан холи эмас. Шу маънода мантиқ илми асосий исломий билимлар доирасида

восита билимларига айланиб қолди. Яъни, бу шундай механизмки ундан ўтмасдан туриб, исломий фанларни ўрганиш инсонни айрим қийинчилик ва машққатларга рўбарў қилади. Бу илм соҳаси ақлни чархлайди, нутқни ва нуткий тафаккурни ўстиради. Шу боис ҳам қадимдан мадрасаларда мантиқ дарси ўқитиб келган. Гарчи уларни асослари мусулмон бўлмаганлар тарафидан ўйлаб топилган бўлсада, унинг ютуқли тарафларидан фойдаланиш Ислом оламида кенг тарқалди. Бугунги кунда ҳам бу икки фаннинг аҳамияти ғоят юксак, зеро бу илмларни пухта ўрганиш аждодлардан қолган ноёб асарларни тўғри англаш ва уларни тушунтириш учун зарур ҳисобланади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. İbrahim Kafi Dönmez. Fıkıh usulü incelemeleri. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
2. Eksici, Abdulmecid Yasir. The Myth of Determinism. Sadr al-Sharia's Defense of Human Agency. University of California, 2023.
3. Садруш-шариа “Ат-Тавзиҳ фи ҳалли ғавомиз ат-Танқиҳ”.
4. Köksal, İslam Hukuk Felsefesinde Fullerin Ahlakılığı Meselesi-Mukaddimat-ı Erbaa'ya Giriş.
5. Мухамедов Н. Маҳмуд Замахшарий илмий меросини ўрганиш масалалари // “Шарқ машъали” журнали, 2015. 1(1), 3-5. <https://inlibrary.uz/index.php/eastern-torch/article/view/9585>
6. Toşköprüzade. Miftahus Saade, II, 170; Brockelmann, GAL, II, 277; GAS. T-II.
7. Салоҳ Мухаммад Абул Ҳожнинг “Мунтаҳий ал-Нуқоя аъла Шарҳ ал-Викоя”. Ж. I.
8. Садруш-шариа “Ат-Тавзиҳ фи ҳалли ғавомиз ат-Танқиҳ”. I.